

Удружење историчара Браничева и Тимочке крајине
Historian Association of Braničevo and Timočka Krajina

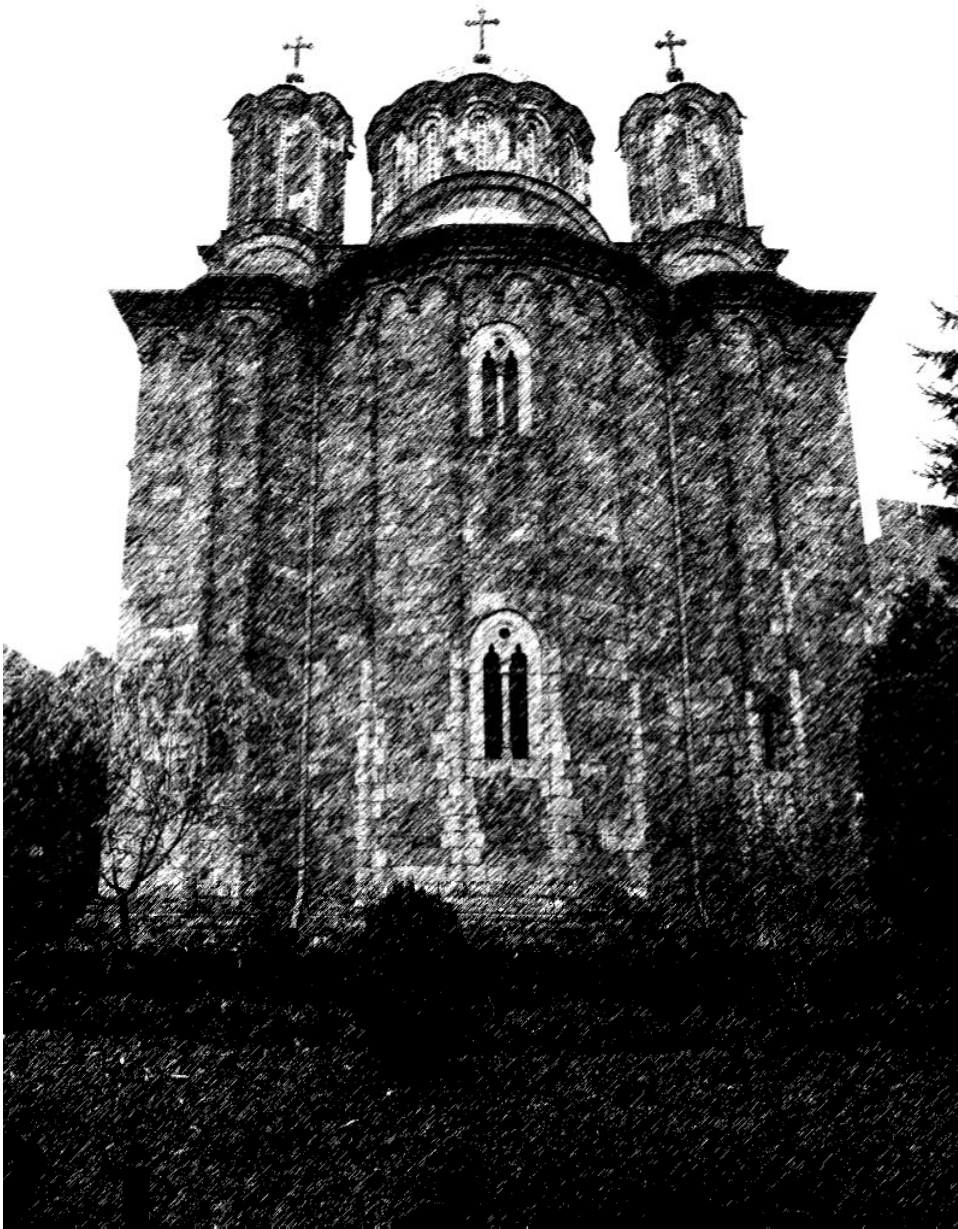
БРАНИЧЕВСКИ ГЛАСНИК

BRANIČEVO HERALD

10

ПОЖАРЕВАЦ

2016

Издавач (Publisher):

Удружење историчара Браничева и Тимочке крајине

Адреса редакције:

Дунавска 21, 12000 Пожаревац
e-mail: irena@filfak.ni.ac.rs
mvuskovi@f.bg.ac.rs

Главни и одговорни уредник (Editor-in-Chief):

др Синиша Мишић, редовни професор Филозофског факултета у Београду

Уредник (Editor):

др Гордан Бојковић (Удружење, Пожаревац)

Секретар редакције (Editorial secretary):

Татјана Живковић (Удружење, Пожаревац)

Свеску број 10 уредио уредник са члановима уредништва

Редакција (Editorial board):

др Драгиша Бојовић (Филозофски факултет, Ниш), др Марија Копривица (Филозофски факултет, Београд), др Александар Узелац (Историјски институт, Београд), др Владимир Алексић (Филозофски факултет, Ниш), др Владета Петровић (Историјски институт, Београд), Милорад Ђорђевић (Удружење, Пожаревац), Татјана Живковић (Удружење, Пожаревац), мр Небојша Ђокић (Удружење, Београд)

Инострани чланови (Foreign members):

др Христо Матанов (Историјски факултет, Софија), др Иван Илчев (Историјски факултет, Софија), др Александар Николов (Историјски факултет, Софија), др Димитар Атанасов (Удружење, Софија)

ПОЖАРЕВАЦ
2016

Удружење историчара Браничева и Тимочке крајине
Historian Association of Braničevo and Timočka Krajina

БРАНИЧЕВСКИ ГЛАСНИК

BRANIČEVO HERALD

10

ПОЖАРЕВАЦ

2016

САДРЖАЈ

Синиша Мишић , Уз јубиларни 10 .број Браничевског гласника,	7 - 8
Марина Штетић , Библиографија браничевског гласника,	9 - 24
Љубиша Васиљевић , Прилог проучавању античке прошлости у граду Сталаћу,	25 - 32
Синиша Мишић , Историјска географија средњовековних српских земаља у делу Јована Цвијића,	33 - 40
Гордан Бојковић , Небојша Ђокић , Трећа транслација тела еванђелисте Луке,	41 - 52
Димитър В. Атанасов , Един развоен епизод от биографията на косовската легенда: «Българската анонимна хроника и расказът за битката на Косово поле»,	53 - 70
Нинослав Станојловић , Генерал Михаило Срећковић (1843-1920), прилог биографији,	71 - 76
Зоран Стевановић , Спомен обележја ратницима палим у народноослободилачким борбама од 1912. до 1918. године подигнута у насељима данашње општине Алексинац,	77 - 86
Оливера Думић , Драган Николић , Црква Св. Николе у Дворишту код Деспотовца до Другог светског рата,	87 - 104
Небојша Ђокић , Јулија Башић , Цркве у Смедеревској нахији у време прве владе књаза Милоша I део (Цркве у Осипаоници, Лозовику, Лапову и Селевцу),	105 - 160
Александра Столић , Прилог познавању иконостаса старе цркве у Крагујевцу,	161 - 168
Момчило Исић , Основне школе у Голубачком срезу између два светска рата,	169 - 188
Милош Бојанић , Евакуација савезничких авијатичара од стране ЈВУО. Мисија Халјард по америчким и немачким изворима,	189 - 214
Игор Ракић , Ослобођење пиротског краја у Другом светском рату септембра 1944. године,	215 - 230
Небојша Ђокић , Први југословенски серијски произвођени двомоторни авион ИКАРУС тип 214,	231 - 250
Саво М. Арсенијевић , Црквине и манастиришта у епархији шумадијској,	253 - 260
Миломир Стевић , Николина Бабић , Вилајетски кнез- Стојан Јовановић-Лешјанин,	261 - 265

TABLE OF CONTENTS

Siniša Mišić, With the 10th annual number the Branicevo Herald,	7 - 9
Marina Štetić, Bibliography of the Branicevo Herald,	9 - 24
Ljubisa Vasiljević, Contribution to the study of the ancient past in the city Stalać,	25 - 32
Siniša Mišić, Historical Geography of medieval Serbian states in the work of Jovan Cvijic,	33 - 40
Bojković Gordan, Nebojša Đokić, Third translation of the body evangelist Luke,	41 - 52
Dimitar V. Atanasov, One developing episode from the biography of the Kosovo legend „Bulgarian anonymous chronicle“ and narrative for the battle of Kosovo,	53 - 70
Ninoslav Stanojlović, General Michael Srecković (1843-1920), support of biography,	71 - 76
Zoran Stevanović, Memorial erected in the settlements of today's municipalities Aleksinac to warriors fallen in the national liberation struggles of 1912 to 1918,	77 - 86
Oliver Dumić, Dragan Nikolić, St. Nicholas church in the village Dvorište near Despotovac until World War II,	87 - 104
Nebojša Đokić, Julia Bašić, The church in Smederevo County at the time of the first government of Prince Milos Part I (Church in Osipaonici, Lozovik, Lapovo and Selevac),	105 - 160
Aleksandra Stolić, Contribution to the knowledge of the iconostasis of the old church in Kragujevac,	161 - 168
Momčilo Isić, Elementary school in the county Golubac between the two world wars,	169 - 188
Miloš Bojanić, Evacuation of Allied airmen by JVuO. Halyard Mission at American and German sources,	189 - 214
Igor Rakic, Liberation Pirot in September 1944,	215 - 230
Nebojša Đokić, First Yugoslav serially manufactured twin-engine airplane IKARUS type 214,	231 - 250
Savo Arsenijević, The remains of old churches and monasteries in the Šumadija eparchy,	253 - 260
Milomir Stević, Nikolina Babić, Vilayet Prince (knez) - Stojan Jovanović Lešjanin,	261 - 265

Игор Ракић
Пирот

ОСЛОБОЂЕЊЕ ПИРОТСКОГ КРАЈА У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ СЕПТЕМБРА 1944. ГОДИНЕ

Апстракт: На основу досад необјављене грађе Историјског архива у Пироту, као и на основу релевантне литературе, овај рад описује ослобођење Пирота, Цариброда и Бабушнице у Другом светском рату. У Горњем Понишављу није било немачке окупације с обзиром на то да овај крај није сматран окупираним већ „ослобођеним“ од стране бугарске војске, која је на њега полагала право вођена својим великобугарским идејама. У пиротском крају постојале су одређене организације четника али оне нису представљале значајнији фактор у ослобођењу од Бугара. Главни носилац борбе против Бугара био је партизански покрет који је паралелно са борбом против фашизма успостављао и своје органе власти припремајући терен за вршење социјалистичке револуције.

Кључне речи: Пирот, Бабушница, Цариброд, НОР, ослобођење, Други светски рат, четници, партизани

Бугарске претензије на простор југоисточне и источне Србије датирају још из средњег века. Као узор уједињењу свих Бугара под једну круну и у једну државу било је царство које је изградио Симеон крајем 9. и почетком 10. века. Међутим, после његове смрти дошло је до опадања моћи бугарског царства, а слабашно и разједињено пало је под османску управу у 14. веку. До Санстефанског мира Бугари су настојали да путем пропаганде и школства обнове бугарску свест код становништва које је живело у крајевима Симеонове Бугарске. Ово се нарочито интензивирало од 1870. када указом османског султана почиње са радом Бугарска егзархија. Бугарска окупација југоисточне Србије током Првог светског рата свакако је представљала највишу етапу „бугаризације“ становништва. Пораз Бугара у великом рату свакако није био и пораз великобугарске идеје.¹

Двадесетседмартовски пуч 1941. изазвао је подозрење Хитлера и поред обећања нове југословенске владе да ће поштовати претходно потписане споразуме. Међутим, и поред гаранција Југославије да ће остати чланица Тројног пакта, Хитлер је без објаве рата 6. априла 1941. напао Југославију. Бугарска, која је била чланица пакта од 1. марта 1941, дозволила је немачким трупама да са њене територије нападну Краљевину Југославију, а са њене територије нападнута је и Грчка. Софију су 13. априла захватиле

¹ О бугарској тези да је становништво Србије источно од Јужне и Велике Мораве у ствари бугарско, види: Гаврилъ Занетовъ, *Населението по долината на Велика Морава (св една карта)*, Държавна печатница, Софија 1918.

велике манифестације ревизионистичког покрета који је славио „ослобођење Македоније“ и „западних покрајина“ од стране Немачке и Италије, које су донеле слободу „бугарским“ крајевима. Бугарска је вербалном нотом од 15. априла прекинула дипломатске односе са Југославијом, а себе представила као жртву југословенске агресије. Југославија је окончала рат потписивањем Споразума о примирју, који је у суштини био акт о безусловној капитулацији, у згради Чехословачког посланства 17. априла 1941. Немачко-бугарским споразумом Бугари су 19/20. априла окупирали територије које су Немци пре тога освојили.²

Уласком Немаца у Поморавље и Македонију, пробугарски елементи почели су са формирањем националних комитета за дочек Бугара. Главни комитет створен је у Скопљу са циљем да обезбеди ред и мир и прикључење Бугарској. Посебним законом донета је одлука којом се целокупно становништво Македоније сматрало бугарским држављанима. Бугарска претензија нису били само Македонија, врањски и пиротски округ, већ је истицана претензија и на Поморавље са градовима Ниш и Лесковац. Маја 1941. у Софији је основан Комитет за Поморавље на чијем челу је био генерал Георги Христов. Овај комитет се залагао за духовно присаједињење свих Бугара који су живели у сливу Мораве, која је сматрана бугарском реком.³ Бугарској је интервенцијом Бориса III прикључен и Охрид, којим су они придавали верски и политички центар. На Косову Бугари су окупирали качанички и делове урошевачког и гњиланског среза. Западна Македонија је, по захтеву Италије, а упркос бугарском противљењу, укључена у састав Велике Албаније.⁴ Бугарско-немачким планом од 20. априла 1941, који је познат и као споразум „Клодијус“, Бугарска је постала највећа држава на Балкану. Бугарска је проширила територију за 28.000 km² на рачун Југославије, и 18.000 km² на рачун Грчке.⁵

У току рата, 8. априла 1941. Пирот су окупирали Немци. Изненађење у Пироту изазвала је брза капитулација краљевске југословенске војске, а још веће изненађење представљао је долазак бугарске војске у Пирот која је, под заштитом Немаца, у ноћи 29. априла ушла у Пирот. Пријем међу становништвом био је хладан и непријатељски, а свега неколико породица из Царибродског среза (породице Недељка Стојића, Алексе Поповића, Мите Денковића и попа Арсена Делчева) су истакле бугарске заставе. Поред оваквог пријема, бугарски листови су писали о величанственом доласку бугарске војске у Пирот.⁶

Како су Пирот и срез нишавски ушли у састав бугарске државе, третирани су попут Врања и Македоније који су сматрани „новоослобођеним“ областима бугарске територије. У Пироту је за председника општине

2 Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, том I, Nolit, Beograd 1988, 400–402.

3 *Isto*, том II, 35.

4 *Isto*, 38.

5 Димитрије Кулић, *Бугарска окупација 1941–1944*, том I, Просвета, Ниш 1970, 33.

6 Историјски архив Пирот (даље: ИАП), Збирка Пирот и околина у НОБ-у 1941-1945 (даље: Пирот и околина у НОБ-у 1941-1945), кутија (даље: к.) IV, *Планови и извештаји ревизије*, документ без сигнатуре, 1.

постављен Димитрије Младеновић Гага који је поводом бугарског националног празника носио бугарском цару Борису земљу из Пирота као симбол верности и покорности народа у пиротском крају. Убрзо је сва војна, цивилна и политичка власт била бугарска, а све положаје по општинама, од председника до последњег писара, запосели су чиновници из Бугарске. Ова власт није уживала никакво поверење и ауторитет код народа, а сваким додиром са представницима бугарске власти народ је истицао своју супериорност у сваком погледу, исмејавао примитивизам „ослободиоца“ и истицао своју националност и привременост окупације.⁷ Бугарски напори да се асимилује локално становништво манифестовали су се на различите начине, а све у циљу да се становништво на југоистоку Србије врати својим „бугарским коренима“.⁸

Први покушаји у срезу нишавском да се формира народна власт ишли су са формирањем партизанских јединица 1942. године. Крајем 1941. једна партизанска десетина Сврљишког Народноослободилачког партизанског одреда⁹ из Србије долази на терен Горњег Висока. Они су обишли височка села и са собом повели 6 људи који су били спремни за борбу. Убрзо после овога, из покрета се са својим људима издвојио човек са надимком Џаца из села Стањанце. Ова група настојала је да обилази околна села и на своју руку, без сарадње са руководством партизанског одреда и КПЈ, преузимала је мере за организовање одреда и подизање устанка, ликвидирала бугарске органе власти и постављала нове. Група је успела да нападне општину у селу Велика Лукања, спали општину, делом да ликвидира и похвата све Бугаре и њихове сараднике, а у селу је поставила мештанина из села, Јеленка Алексића, за председника општине. Народ је прихватио ову групу, а покрет се омасовио.

7 ИАП, Пирот и околина у НОБ-у 1941-1945, к. IV, *Планови и извештаји ревизије*, документ без сигнатуре, 2.

8 За више о окупацији види: Димитрије Кулић, *Бугарска окупација 1941–1944*, том I, Просвета, Ниш 1970.

9 **Сврљишки (Нишавски) Народноослободилачки партизански одред** – формиран 10. новембра 1942. Деловао на простору реке Нишаве, са ослонцем на Суву планину и Сврљишке планине. Дејствовао против бугарских, четничких и снага владе Милана Недића. Крајем новембра подељен на две чете: Сврљишку и Нишавску (Сувопланинску), чиме је омогућено да дејствује на обе обале Нишаве (отуд и назив Нишавски одред). Почетком 1942. са Бабичким НОП одредом ослободио територију између реке Лужнице, Власине, Јужне Мораве и Нишаве. Половином фебруара 1942. четничке, бугарске и Недићеве јединице отпочеле су офанзиву против Сврљишког НОП одреда на Запаљу што га приморава да се пребаци на Суву планину, а отуд у белоаланачки и сврљишки срез где је изводио акције са Књажевачко-бољевачким НОП одредом и Озренским НОП одредом. У тзв. Аћимовићевој офанзиви, јула 1942. на Сврљишким планинама уништени су штаб и прва чета Сврљишког одреда, а преживело је само 10 бораца. Друга чета (од 25 бораца) је у групама дејствовала на територији Пиротског среза. Ова чета је такође имала губитке. У 1943. изводила је мање акције на територије Пиротског и Нишавског среза, а у октобру 1943. ушла је у састав 2. батаљона 2. јужноморавског НОП одреда. Сврљишки НОП одред формиран је поново августа 1944. као територијална јединица у нишком крају, а расформиран септембра 1944. (Jovan Mitić, „Svrlijski (Nišavski) NOP odred“, *Vojna Enciklopedija*, том IX, Beograd 1975, 469.)

Недисциплинован и самовољан одред почео је да изводи неке економске реформе (имовинско изједначавање људи), а недисциплинованим акцијама против окупаторских снага допринео је да бугарска војска и полиција разбије одред.¹⁰

Средином 1943. са настанком првих војних јединица у југоисточној Србији јављају се први облици народноослободилачких одбора (НОО). Ови одбори били су у илегали с обзиром на то да је још увек био период окупације. Самим тим они нису бирани у правом смислу.¹¹

Први народноослободилачки одбори били су снажан подстрек партизанском покрету јер су доприносили његовом развоју. Такви одбори формирани су у селима: Петровац, Чиниглавац, Обреновац, Нишор, Добри Дол, Градиште, Басара, Сопот, Ђиљан, Велики Суводол, Рсовци, Брлог, Дојкинци, Топли Дол, Јеловица, Паклештица, Росомача, Рагодеш, Цвенче, Блато, Крупац и Завој. Ови одбори нису имали трајни карактер већ су представљали привремене органе власти (скуп више група сарадника) који су испуњавали неке задатке после чијег извршења би се расформирали. Одбори су касније добили сталну форму органа власти и бирали су се на сеоским конференцијама, на ослобођеној територији али и у селима на окупираној територији: Петровац, Држина, Расница, Пасјач, Камик, Војнеговац, Јалботина, Велики Јовановац. Више села Петровац, у области Падеж, средином 1944, на сеоској конференцији је формиран народноослободилачки одбор на чијем челу је био Чедомир Панајотовић. Овај одбор почео је одмах са радом који се огледао у сакупљању добровољних прилога за партизане, растурању летака који су штампани у Пироту, вршењу разреза пшенице, доношењу обавештења. Први чланови одбора били су из редова најборбенијих људи који су овај статус заслужили пробијањем кроз непријатељске блокаде села и града, давали партизанима потребна обавештења, доносили неопходне ствари, примали летке и остали материјал и дистрибуирали народу. Што је била јака партизанска јединица, утолико су одбори стицали нове функције. Почетком 1944. они су представљали тела која су личила на власт. Одбори су поред тога доносили одлуке о: организацији прикупљања оружја и муниције за партизане (коју су људи после априлског слома скривали), помоћи у пшеници другим срезовима (до Црне Траве), мобилизацији људи (одбор у Расници), опомињању људи непријатељски настројених према партизанима и оних који су сарађивали са окупатором уз обавезу да се са њима разговара (нпр. одбори у Расници, Петровцу, Пољској Ржани), затим о извршењу смртних казни над издајницима (одбор у селу Држина осудио је четири особе на смртну казну стрељањем маја 1944.), а било је и случаја да народноослободилачки одбор преузме преговоре са Бугарима (одбор у селу Расница који је месец дана пре ослобођења Пирота водио преговоре са Бугарима да се предају Народноослободилачкој војсци). Одбори су били одговорни Среском народноослободилачком одбору који непосредно пред ослобођење Пирота није био у целини формиран. Поједини људи који су

10 ИАП, Пирот и околина у НОБ-у 1941-1945, к. IV, *Планови и извештаји ревизије*, документ без сигнатуре, 2.

11 ИАП, Пирот и околина у НОБ-у 1941-1945, к. IV, *Планови и извештаји ревизије*, документ без сигнатуре, 2.

вршили функцију чланова Среског НОО стационарили су се у Петровцу, где се налазио и срески комитет КПЈ, а одатле су одлазили на терен среза где су одржавали састанке са осталим одборима.¹²

Почетак ослобођења – лето 1944.

Средином 1944. године дошло је до нових збивања на територији пиротског округа: борбе између припадника НОВЈ, с једне, и бугарских и четничких војника, с друге стране. У априлу 1944. јављају се први наговештаји ових промена. У срезу Белопаланачком, између села Клења и Љубатовице, дошло је до сукоба између четничког одреда, потпомогнутог граничарима, и петорица партизана који су били на једној појати. У једночасовном пушкарању, том приликом четници су успели да заробе двојицу, али је приликом напада тешко рањен (у главу) један од четника који је транспортован у болницу у Белу Паланку, а потом и у Ниш. О томе да је ситуација озбиљна сведочи и потера која је организована од стране четника, којима се придружило одељење граничара из села Чифлик и Бабин Кала, додатна помоћ је стигла из Беле Паланке, а потери се прикључила и патрола пољске страже која се службеним послом задесила у Бабином Калу. Једна патрола успела је да код старе воденице у близини села Доња Глама зароби једног партизана који се после 10 минута борбе предао. Том приликом догодио се и инцидент када је дошло до борбе између четника и једног одреда граничара у којем су, по изјави сељака, била два лакша рањеника. Тада је код заробљених пронађена једна пушка, а они су послати на испитивање у Белу Паланку, а потом и у Ниш. Како су саслушани заробљеници изјавили, они су били веза између партизанских одреда у околини Ниша и у околини Пирота.¹³ О жестини тадашњих сукоба свакако сведочи и погибија истакнутог партизанског четовође Стојана Миладиновића Сокола који је, заједно са 5. јужноморавском бригадом, предводио своју чету у сукобу са бугарском војском и полицијом код села Кијевац у Лужници.¹⁴

Двадесетдругог маја 1944. формирана је 2. српска дивизија у чији састав су биле 6. јужноморавска и 10. српска бригада и Црнотравски одред. Уместо Црнотравског одреда, 10. јуна 1944. уместо Црнотравског одреда у састав дивизије ушла је 12. српска бригада. Дивизија је променила име у 22. српска дивизија 14. јула. Приликом формирања дивизија је имала око 2.000 бораца. За првог команданта дивизије изабран је Живојин Николић Брка који је на тој позицији остао до 1. септембра када је на његово место дошао Ратко Софијанић. До 5. септембра била је под командом Главног штаба Србије, а 6. септембра ушла је у састав XIII корпуса.¹⁵

12 ИАП, Пирот и околина у НОБ-у 1941-1945, к. IV, *Планови и извештаји ревизије*, документ без сигнатуре, 3–6.

13 ИАП, Пирот и околина у НОБ-у 1941-1945, к. I, фасцикла (даље: ф.) VII, документ 14, *Извештај о појави партизанске петорке код с Љубатовице*.

14 ИАП, Пирот и околина у НОБ-у 1941-1945, к. I, ф. IV, *Кратке биографије бораца НОП-а – Миладиновић Стојан – Соко*.

15 ИАП, Пирот и околина у НОБ-у 1941-1945, к. 2, ф. IX, документ 19/IX, *Основни*

Прве обресе Царибродски НОП одред добио је 25. маја 1944. када је по одлуци Окружног комитета КПЈ у Пироту издвојено 10 бораца из састава Пиротског НОП-а. Ова група имала је задатак да у царибродском срезу изврши политичке и организационе припреме за формирање Царибродског одреда.¹⁶ Од ових десет бораца, петорица су била бугарске националности.¹⁷ Ова десетина временом је у организацијском и бројчаном погледу напредовала. Царибродски НОП одред формиран је 2. јуна¹⁸ у месту Извориште близу села Сенокос.¹⁹ Одреду су, поред сељака, приступили бугарски кмет из села Каменица и бугарски учитељ Гоце, из истог села.²⁰ Главнина Царибродског одреда и 2. чета Пиротског НОП одреда изводила је 19. и 20. јула акције на територији Бугарске (код села Драги Дел и Чипровци) али су због јаких непријатељских снага морали да се повуку.²¹

На територији лужничког среза деловао је Пиротски НОП одред. Прилив нових бораца допринео је да Пиротски НОП одред прерасте у 25. српску бригаду. Том приликом Пиротски НОП одред није се утасио већ су се око њега окупљали нови борци. Бригада је формирана 6. септембра у селу Стрелци, бројала је око 1.000 бораца, а на челу бригаде био је Коста Петровић. Свакако највећа акција коју је ова бригада извела била је ликвидација бугарског гарнизона у Љуберађи. Партизански борци успели су да 5. септембра заробе супругу и дете бугарског команданта гарнизона у Љуберађи. О том догађају обавештен је бугарски командант гарнизона који је преговарао са партизанима. Бугарски командант гарнизона, поручник Чолаков, тражио је од партизана да му ослободе жену нудећи за то противуслугу. Партизани су тражили предају целог бугарског гарнизона у Љуберађи. Бугарски официр се колебао плашећи се побуне подређених официра али је на крају пристао. Да би се изгледи за ову побуну умањили, договорено је да партизани окруже гарнизон и да у једном тренутку отворе

подаци о дивизијама формираним на југу Србије у првој половини 1944. године, 1–2.

16 Драгољуб Станковић, Формирање Царибродског партизанског одреда, *Пиротски зборник*, бр. 6, Пирот 1974, 107–108.

17 Драгољуб Ж. Мирчетић. *Хронологија нишког региона 1919-1945*, Ниш 1984, 341.

18 По књизи Драгољуба Ж. Мирчетића, *Хронологија нишког региона 1919-1945*, Ниш 1984, 341. за формирање Царибродског НОП одреда наводи се датум 2. јун у месту Извориште у близини села Сенокос. У чланку Драгољуба Станковића, Формирање Царибродског партизанског одреда, *Пиротски зборник*, бр. 6, Пирот 1974, 108. наводи се 2. јун као дан формирања одреда, локација Извориште али се наводи да је у месту Латинац изнад села Росомач извршена припрема за формирање одреда. ИАП, Пирот и околина у НОБ-у 1941-1945, к. VII, *Изјава друга Видановића др. Гаврила, сарадника Српске академије наука, родом из Села Росомача – бившег борца Пиротског и Царибродског партизанског одреда* наводи да је одред формиран 3. јуна код места Латинци у близини села Росомача.

19 Драгољуб Станковић, Формирање Царибродског партизанског одреда, *Пиротски зборник*, бр. 6, Пирот 1974, 107–108.

20 ИАП, Пирот и околина у НОБ-у 1941-1945, к. VII, *Изјава друга Видановића др. Гаврила, сарадника Српске академије наука, родом из села Росомача – бившег борца Пиротског и Царибродског партизанског одреда*.

21 Д. Ж. Мирчетић. *Хронологија нишког региона 1919-1945*, 358.

ватру и бацају бомбе како би у очима Бугара изгледало да се око њих налазе велике снаге. Овај план је убрзо реализован, а Бугари су се предали. Проблем је био разоружање па су припадници гарнизона под оружјем спроведени до села Камбелевци где су у школском дворишту разоружани. Партизани су том приликом успели да заробе велике количине оружја и залиха (око 20 тона брашна). Радило се убрзано јер је у току ноћи дошло до информације да се из Македоније ка Љуберађи креће јака непријатељска формација. По договору, партизани су ослободили жену бугарског поручника, а кад јој је он кренуо у сусрет, она га је дочекала са повицима: „Бедниче, издао си домовину“.²²

Од фебруара 1944. припадници четничког покрета из састава Нишавског четничког корпуса наставили су да дејствују на простору Пирота и Бабушнице. На челу Нишавског корпуса био је Александар Видановић Еуген који је на том положају остао до 17. априла 1944. када га је на то место заменио капетан II класе Душан Петровић „Борош“. У саставу Нишавског корпуса до тада се налазило шест²³ бригада: 1. пиротска, 2. пиротска, 3. пиротска, лужничка, царибродска и летећа бригада. Током лета 1944. и времена до ослобођења четници су наставили борбу против партизанских јединица, развијали живу пропагандну активност на ширења идеја одлуке конгреса у селу Ба (27. јануара 1944.) регрутујући нове борце и снабдевајући се од својих симпатизера. Посебно се усмеравала пажња на ликвидацију симпатизера партизанског покрета.²⁴ У свом трогодишњем ратовању, припадници Нишавског корпуса нису учествовали у борби против бугарске војске и полиције нити против припадника формација Милана Недића и Димитрија Љотића. Једини бугарски полицајац који је био жртва у току рата, настрадао је од стране четника у селу Ђиљане 1943. године. То је урађено како би се према становништву извршила одмазда од стране Бугара јер су четници сматрали да је село Ђиљане упориште партизанског покрета.²⁵

Септембар 1944. – Ослобођење Пирота, Бабушнице и Цариброда

После избацивања Румуније из рата, њеног преласка на страну антихитлеровске коалиције и избијања Црвене армије на границе са Бугарском, дошло је до великог колебања међу бугарским јединицама у окупираним крајевима.²⁶

Због ових нових догађања Главни штаб НОВ и ПО Србије је издао

22 Милорад Мадих, Од Нишаве до Дрима (трагом ратног пута 25. српске бригаде), *Пиротски зборник*, бр. 6, 135–137; Ђура Златковић-Милић, *Зла времена: монографија Лужнице (1876 – 1945.) – прилози за историју*, Бабушница 1967, 406.

23 Ђура Златковић-Милић у својој књизи *Зла времена*, 321–322. помиње постојање седам бригада, а набројао је само шест. Исти податак срећемо и у књизи Миљана Манића, *Равногорски покрет у округу Пиротском*, Пирот 2012, 67–68. који цитира Ђуру Златковића-Милића, *Зла времена*. Није познато због чега нису избројане бригаде које су навела оба аутора.

24 Ђура Златковић-Милић, *Зла времена*, 321–332.

25 Ђура Златковић-Милић, *Зла времена*, 336.

26 Живојин Николић-Брка, *Југоисточна Србија у Народноослободилачком рату и револуцији 1941–1945*, Београд 1979, 555.

директиву бр. 3 од 27. августа 1944. за преговоре са бугарским јединицама о предаји и њиховом учешћу у рату против Трећег рајха. Стање у бугарским редовима најбоље описује прва реченица директиве: „Догађаји се све брже развијају. Одлазак бугарских трупа је питање дана, можда часова.“²⁷ Поред тога, од представника НОВ и ПО Југославије тражило се да што пре ступе у контакт са бугарским гарнизонима у вези са слањем парламентарца у што краћем року. Од Бугара се тражило да у садејству са НОВ и ПО ликвидирају немачке, четничке и Недићеве снаге у својим гарнизонима. Уколико би то одбили, онда је требало да се од Бугара тражи предаја оружја како га не би преузели Немци и колаборационисти. Ако би Бугари приступили ликвидацији осовинских снага, од њих би се потом тражило да наставе са заједничким акцијама, под командом НОВ и ПО или да приступе бугарској народноослободилачкој војсци. Уколико би то одбили, онда би се Бугарима обезбедио излазак из окупираних подручја уз предају свог оружја и опреме. Поред тога, главни задатак свим јединицама НОВ и ПО био је да што пре овладају градовима под контролом Бугара као и комуникацијама под бугарском контролом.²⁸

Јула 1944. из Црне Траве у пиротски крај дошао је Јован Цекић²⁹, члан окружног комитета КПЈ. После обиласка више села стигао је у село Петровац, десетак километара удаљено од Пирота. Партизанске јединице у Петровцу поседовале су радио станицу којом су се пратиле најновије вести о догађањима на фронту, нарочито из Бугарске. Непосредно пред ослобођење Пирота, у село Војнеговац дошао је један Бугарин у цивилу и понудио предају бугарске касарне и моста у селу Суково. Тражено је да партизани униште мост како би се спречило повлачење Немаца из Бугарске. Овакав развој догађаја изазвао је сумњу међу партизанима. После ових преговора Бугарин је дошао још једном али су га овом приликом партизани свезали под наводном сумњом да је он бугарски агент. После кратког времена Бугарин је признао да су преговори били смишљена акција како би се ликвидирао истакнути партизански вођа за кога су чули да је боравио у пиротском крају. Испоставило се да је заробљени Бугарин у ствари бугарски полицајац који је био одговоран за више злочина против локалног становништва. Он је потом

27 Зборник докумената и података НОР-а (даље: ЗНОР), том (даље. т.) I, књига (даље. к.) 11, документ број (даље: док. бр.) 48, *Директива Главног штаба НОВ и ПО Србије од 27. августа 1944 год. за преговоре са претставницима бугарских јединица о предаји нашој војсци и о заједничкој борби.*

28 ЗНОР, т. 1, к. 11, док. бр. 48, *Директива Главног штаба НОВ и ПО Србије од 27. августа 1944 год. за преговоре са претставницима бугарских јединица о предаји нашој војсци и о заједничкој борби.*

29 **Јован Цекић** (1918–1982) – лекар, специјалиста за интерну медицину. Завршио Медицински факултет у Београду. Учесник у Другом светском рату од 1941. Члан КПЈ од 1942. У току рата био члан среског и окружног повереништва КПЈ. После ослобођења био на функцији помоћника министра народног здравља у влади НР Србије и секретар Савета за народно здравље НР Србије. Био више пута посланик савезне и републичке скупштине. Носилац је „Партизанске споменице 1941“ и више одликовања. (*Jugoslovenski savremenici – Ko je ko u Jugoslaviji*, Beograd 1970, 144).

предат окупушеном народу који га је линчовао због злочина.³⁰ Из Пирота је преко Ђоке Павловића, члана среског комитета КПЈ, стигла вест да влада пометња међу Бугарима, да су бугарски полицајци бежали и бацали оружје, а да је то последица напете ситуације у Бугарској.³¹ Партизани су одлучили да ослободе Пирот. Том приликом, на постојећу телефонску мрежу која је пролазила близу Петровца, прикључен је пољски телефон и преко њега је позвана бугарска команда у Пироту. Бугари су пристали да преговарају и преко телефона су тражили да Јован Цекић дође у Пирот. Поучени искуствима од пре неколико недеља, Бугари су позвани да њихова делегација дође у близину села Петровац и да се преговори воде на партизанској територији.³² И Бугарима и партизанима се журило. Партизанима није одговарало да уместо Бугара у град дођу Немци, док су Бугари желели да што пре напусте Пирот.³³ По овлашћењу генерала Попова из Пирота, 6. септембра 1944. колима је у Петровац дошла једна делегација у чијем саставу су били један пуковник, потпуковник и мајор. Одлучено је да се у Пирот одмах упути партизанска делегација.³⁴ После кратких преговора у којима је учешће узео и бугарски министар Добри Терпшев³⁵, одлучено је да се Бугари повуку из Пирота. До доласка партизана бугарске јединице су држале фронт. Убрзо је у Пирот стигао један део Нишавског одреда за одржавање реда.³⁶ Овим догађајима завршено је ослобођење Пирота и отпочело формирање народне власти.

Истовремено са нападима на Пирот догодило се и ослобођење Цариброда и Бабушнице. Група од шест бораца Царибродског одреда, помогнута својим сарадницима у граду, ослободила је град и том приликом разоружала око 300 бугарских полицајаца и стражара. Наредног дана, главнина Царибродског одреда је ушла у град. Приликом ослобађања града ухапшено је преко 50 бугарских официра који су се противили разоружању 1. бугарског окупационог корпуса.³⁷

Почетком септембра 1944. преко Лужнице се повлачила 27. бугарска дивизија стационирана у Прокупљу. Командант бугарске дивизије, генерал Козаров, преговарао је са партизанима како би своје јединице спасао од 30 Јован Цекић, Ослобођење града Пирота и околине, *Пиротски зборник*, бр. 6, Пирот 1974, 131–132.

31 *Слобода*, 6. септембар 1946, бр. 102, 2.

32 *Пиротски зборник*, бр. 6, 132.

33 *Слобода*, 6. септембар 1946, бр. 102, 2.

34 *Пиротски зборник*, бр. 6, 132.

35 **Добри Терпшев** (1884–1967) – бугарски комуниста, политички радник, генерал-лајтнант Народноослободилачке устаничке армије, министар у бугарској влади. После Деветосептембарског преврата био је министар без портфеља (1944–1947), председник бугарске Државне комисије за економско планирање (1945–1950), потпредседник Владе Бугарске (1949–1950). На Априлском пленуму 1956. оптужио је Тодора Живкова да није једини одговоран за револуцију у Бугарској већ да су у њој учествовали и други комунисти. После овога, искључен је из Бугарске радничке партије због наводног антипартијског деловања. Пензија му је одузета 1961, а 1964. протеран је из Софије у Плевну где је и преминуо.

36 *Слобода*, 6. септембар 1946, бр. 102, 2.

37 Д. Ж. Мирчетић. *Хронологија нишког региона 1919-1945*, 374–375.

партизана који су се налазили у свим крајевима око Бабушнице. Због слабих снага, партизани су прихватили преговоре како би избегли веће губитке и како би спречили да Бугари у свом повлачењу пљачкају околна села. Ови преговори нису били у супротности са директивама КПЈ јер се партијско руководство залагало да се бугарски војници оријентишу ка западу, против Немаца. Приликом повлачења Бугари су скренули с предвиђеног пута и ушли у село Горчинац, где је дошло до обрачуна. Том приликом погинула су три становника овог села. Партизани у околини Бабушнице су захтевали да се Бугари одмах повуку из Бабушнице и да власт препусте њима. Дошло је до преговора и потом споразума по којем су партизани 8. септембра без борбе ушли у Бабушницу. Овим су акције за ослобођење Бабушнице завршене. Наредна три дана у Бабушници је било паралелних институција и страже – партизана с једне, и бугарске војске и полиције с друге стране. Становништво Бабушнице дочекало је са одушевљењем партизанске јединице али у исто време и са чуђењем посматрало ситуацију у којој се два противника налазе заједно.³⁸

Уз помоћ војника са бугарске карауле, Александар Видановић је позван у селу Костур, крај Пирота, да лично преговара са генералом Козаровим, заповедником 27. дивизије бугарског окупационог корпуса. У пратњи својих сабораца и два бугарска војника Видановић се запутио ка селу Костур. Међутим, како су североисточни крајеви Лужничког краја били под контролом партизана, Видановић се са Козаровим запутио ка Пироту где је наставио преговоре у просторијама команде војног округа. Када су партизани дошли у Пирот, Видановићеви напори око преговора су пропали.³⁹ Приликом преговора између представника партизана и Бугара, Бугари су партизанима напоменули да се у једној од просторија налази Аца Видановић. Партизани су од Бугара тражили да се четнички командант ухапси и условио Бугаре да ако до тога не дође, да ће партизанска дивизија, која се налази у околини Пирота, напасти град. Док су Бугари и партизански представници преговарали, у просторију је ушао један од бугарских преговарача и рекао да је Александар Видановић побегао.⁴⁰

Пирот и околина од ослобођења до завршетка Другог светског рата

Народноослободилачки одбори као представници власти партизанског покрета у селима Пиротског среза формиран су још пре ослобођења самог града. Окружни НОО формиран је априла 1944, а на његовом челу био је Милан Бошковић. До ослобођења Пирота у већини села су НОО већ били формиран (у селима Суково и Јалботина одбори су формиран у августу, у Срећковцу почетком септембра 1944). Одмах после ослобођења Пирота одбори су покренули избор чланова и председника од стране народа. Чланови и председници одбора који су деловали у илегалу на овим изборима бирани

38 Ђура Златковић-Милић, *Зла времена*, 406–407; Д. Ж. Мирчетић, *Хронологија нишког региона 1919-1945*, 375.

39 Ђура Златковић-Милић, *Зла времена*, 312.

40 *Пиротски зборник*, бр. 6, 133.

су акламацијом. Углавном се радило о личностима које су биле најактивније и у које је народ имао поверења. Петнаестак дана пре ослобођења Пирота формиран је Срески народноослободилачки одбор, који је своје прво заседање одржао у Пироту одмах по ослобођењу града. Прва седница одржана је 14. септембра у кући учитеља Свете Илића, у улици Вука Караџића бр. 5. На овој конститутивној седници изабрани су председник, секретар и благајник. Извршена је организација одбора по одсецима, према пословима које је прво требало урадити. Тако су постојали: управни одсек (Милутин Манић), судски одсек (Јеленко Јоцић), одсек за обнову (Божидар Здравковић), одсек за фонд (Васа Крстић), одсек за здравство (др Ана Велашевић), привредни одсек (Сретен Тодоровић) и одсек за просвету (Витомир Андрејић). Две недеље касније, 28. септембра 1944. издат је и проглас о почетку рада среског НОО. На наредној седници укинута је судски одсек јер је требало формирати народни суд, а формиран је одсек за везу са војском (Момир Тричковић). На седници одбора од 24. новембра 1944. формиран је срески народни суд на чијем челу је био Бранислав Тодоровић, судија из Пирота, и Јован Манчић, земљорадник из Петровца. Готово истовремено започело се и са образовањем општинских народних судова у селима у нишавском срезу али се после упутства органа власти престало са формирањем, а судови који су изабрани нису ни почели са радом. Надлежност среског народног суда било је решавање сукоба и свађа који су настали услед окупације. У августу 1944. у окупираном Пироту формиран је градски НОО на чијем челу је био Бора Пантелић. По ослобођењу Пирота овај одбор вршио је функцију органа нове власти. Интересантна је чињеница да је градски НОО изабран на изборима тек 1. фебруара 1945. године.⁴¹

Окружни Народноослободилачки одбор у Пироту преузимао је организацију сече шума за потребе сеоског и градског становништва. Посебно се радило на сузбијању складиштења стоке и животних намирница (нарочито со) што је доприносило да се на тржишту појави мањак ове робе. За овакве послове била је предвиђена одговорност пред војним властима. Током окупације Бугари су од сељака пленили брашно и пшеницу коју су складиштили у својим магацинима. Долазак нове власти није мењао статус сељака па су сва пшеница и брашно који су били намењени Бугарима заплењени од сељака и предати за потребе НОВЈ. Одбијање сељака да поступе по оваквим наређењима сматрало се саботажом, због чега су они позивани на одговорност пред војну власт. Такође окружни НОО у Пироту је захтевао да се од имућних грађана тражи кредит за НОО, а да се од НОО добију признанице и да се тим грађанима врати кредит после рата. Посебно се посветила пажња и описмењавању становништва па се тражило да се сви просветни радници (професори) позову ради одржања конференције просветних радника.⁴²

Током окупације, у Пироту је радила и илегална штампарија. Од јула па све до октобра 1944. илегална штампарија налазила се у кући Марина Митића (улица Моше Пијаде бр. 102). Материјал за штампу долазио је преко

41 ИАП, Пирот и околина у НОБ-у 1941-1945, к. IV, *Планови и извештаји ревизије*, документ без сигнатуре, 7-10.

42 ИАП, Пирот и околина у НОБ-у 1941-1945, к. I, документ бр. 40.

студента технике Васе Тошића који је често путовао. Углавном се радило о билтенима и радио вестима. Дневно је умножавано по 500 примерака. Највише је штампан партијски материјал. Због илегалности рада и дубоке конспирације КПЈ у време окупације, учешће у растурању материјала било је забрањено свима онима који су учествовали у процесу штампе како не би били заробљени. Материјал су углавном односили курири одреда али и локални мештани. Такав је случај са Данком Стефановић која је материјал односила у канте за млеко и испод сукње. Увек је долазила у кућу Митића где је остављала последње количине млека. Канте су потом брисали крпом и у њих стављали материјал.⁴³

Нове власти су најтежи губитак претрпеле погибијом опуномоћеника Озне за пиротско подручје, Предрага Бошковића Павла који је настрадао новембра 1944. године.⁴⁴

Са успостављањем власти започело се са оријентацијом привреде у ратним условима. Сав рад одбора сводио се на мобилизацију становништва и обнову неопходне инфраструктуре за опремање Народноослободилачке војске Југославије.

Нова, 46. (српска) дивизија формирана је 20. септембра 1944. у рејону Пирота, а људство у њој попуњавано је са подручја од Пирота до Врања. У састав ове дивизије ушле су 25, 26. и 27. бригада. До 19. октобра у саставу ове дивизије биле су 1. и 2. сурдуличка и 2. врањска бригада када су исте расформиране, а од њиховог људства попуњена је дивизија до формацијског састава. Истовремено су формиран и Врањски, Пчињски и Масурички НОП одред. До краја октобра, у свом саставу 46. дивизија је имала извиђачку, пратећу, инжењерску и чету везе, болницу, интендантску службу, секцију за музику и културу. Укупно је имала 5.600 бораца. Од њеног формирања, на челу дивизије налазио се потпуковник Томица Поповић. Она је била у саставу 13. корпуса, а по његовом расформирању 3. децембра 1944, под командом Главног штаба Србије. Од 8. фебруара 1945. па до краја рата дивизија је била под командом Оперативног штаба за Космет. Почетком октобра 1944. упућена је на простор од Грделичке клисуре до Врања где је требало да спречи евентуални продор Немаца с југа. Том приликом ослободила је Врање и рудник Мачкатицу, а потом са јединицама 2. бугарске армије, у новембру, учествовала је у ослобађању Космета где је остала до краја рата ради уклањања банди балиста, учвршћивања нове власти и вршењу мобилизације са тог подручја.⁴⁵

По расформирању 13. корпуса, па до краја рата 22. дивизија била је под непосредном командом Главног штаба Србије, као резерва. Од 7. до 15. априла 1945. дивизија се налазила под командом штаба 1. армије. По ослобођењу Бабушнице, Пирота и Босилеграда она је узела учешће у ослобођењу Ниша, против 7. СС дивизије октобра 1944. После ових операција, новембра 1944,

43 ИАП, Пирот и околина у НОБ-у 1941-1945, к. VII, *Изјава Марина Митића, шефа Туристичког бироа у Пироту у вези ИЛЕГАЛНЕ ТЕХНИКЕ у Пироту у току 1944.*

44 ИАП, Пирот и околина у НОБ-у 1941-1945, к. I, ф. IV, *Кратке биографије бораца НОП-а – Предраг Бошковић – Павле.*

45 ИАП, Пирот и околина у НОБ-у 1941-1945, к. 2, ф. IX, документ 19/IX, *Основни подаци о дивизијама формираним на југу Србије у првој половини 1944. године, 4–5.*

дивизија је учествовала у ослобођењу Косова и Метохије (Вучитрна, Косовске Митровице, Трепче), Рашке, Новог Пазара и западне Србије, као и у пробоју Сремског фронта на реци Босут и Спачави.⁴⁶

Проблеми са јединицама формираним на територији пиротског округа постојали су од самог ослобођења до краја рата. Тако се дешавало да већи део 25. бригаде не задовољава критеријуме НОВЈ јер њени припадници нису носили петокраке што је штаб 13. корпуса захтевао. Поред овога, корпус је издао наредбу да се забране посете борцима од стране њихових фамилија. Тражило се да командна места и подручја обуставе издавање дозвола за посећивање. Као разлог наведено је да посета фамилије „негативно утиче на њихово држање и борбеност, поред тога што се отварају могућности да се овим путем доведу у додир са нашим војницима и разни непожељни елементи који међу њима развијају непријатељску пропаганду“.⁴⁷ Поред овога, тражило се да се војници новоформираних јединица, али и руководиоци, уче правилном поздрављању и да је за то неопходно увести обуку поздрављања. Једна од наредби била је и преправљање свих шајкачи на капе које је прописао врховни штаб – титовке. И поред велике сарадње партизана и народа у току окупације, око предаје оружја заосталог још из априлског слома, дешавало се да сељаци задрже „приличну количину“ оружја и муниције, а посебно војне опреме. Нарочито се забрањивала продаја војне опреме за коју је штаб корпуса тражио одговорност пред војним судом. Поред забране посете фамилијама бораца, тражило се да команданти забране одсуство војника, а свако ко би то учинио сносио би одговорност.⁴⁸

Наредба о забрани посете војницима допринела је масовним дезертерствима. Да би се спречила ова појава, од стране 46. дивизије издата је наредба да се формира књига бегунаца како би се водила евиденција. На руку бегунцима ишла је и чињеница да командири јединица нису имали спискове бораца под својом командом па нису знали ко је, а ко није у јединици.⁴⁹

Приликом регрутације у пиротском округу била је изражена корумпираност система. Било је случајева да јединице војних области задржавају борце из оперативних јединица који су били на болничком лечењу. После лечења они су били на дужностима или предати властима на распоред, а неким је пак омогућавано да се самовољно крију и избегавају повратак у јединице налазећи посао у позадинским јединицама и установама. Било је и случајева да руководиоце задржавају друге јединице у позадини или их узимају када се ови сами понуде за „посао“. Како би се сузбиле ове појаве, Главни штаб Србије издао је наређење Пов. бр. 137 од 27. фебруара 1945. по којем је требало: вратити у своје јединице све припаднике НОВЈ који су завршили са болничким лечењем; вратити у своје јединице војнике који

46 ИАП, Пирот и околина у НОБ-у 1941-1945, к. 2, ф. IX, документ 19/IX, *Основни подаци о дивизијама формираним на југу Србије у првој половини 1944. године*, 2.

47 ИАП, Пирот и околина у НОБ-у 1941-1945, к. 3, документ бр. 32, *Наређење штаба 13. корпуса Н.О.В.Ј. бр. 35 од 19. октобра 1944. г.*

48 ИАП, Пирот и околина у НОБ-у 1941-1945, к. 3, документ бр. 32, *Наређење штаба 13. корпуса Н.О.В.Ј. бр. 35 од 19. октобра 1944. г.*

49 ИАП, Пирот и околина у НОБ-у 1941-1945, к. 1, документ бр. 34, *Наређење штаба 25. бригаде 46. дивизије НОВЈ бр. 97 од 2. новембра 1944. г.*

су били на лечењу и потом додељени народним одборима; пописати борце за које је суперревизиона комисија донела одлуку да су неспособни за службу, а који раде у народним одборима, као и да се о њиховој неспособности извести команда јединице. Такође, тражило се да се до 12. марта 1945. изради списак бораца који су на овакве начине избегавали дужност. Поред основних података о именима и презименима у јединици, једна од ставки је била и напомена у којој је требало унети име и презиме оног ко је издао наређење за примање војника у команду и установу као и разлог узимања у службу.⁵⁰

На територији пиротског округа, поред уобичајеног избегавања војне службе, догађало се да локално становништво узима заробљене италијанске војнике за рад на кућним пословима. Команда подручја у Пироту издала је наредбу да се велики број италијанских војника, који су потпуно незапослени или су се сами нудили за посао у појединим берберским радњама, као и на другим лакшим пословима, попише и да се преда команди подручја. Војска је инсистирала на томе да се овакве појаве искорене, а да се ови заробљеници распореде на пословима обнове земље јер су сматрали да „је то фашистичка војска, која је заједно са њиховом браћом Немцима жарила и палила по крајевима наше домовине све до јуче.“⁵¹

До краја рата нова власт је приступала и оштрим мерама како би се најрационалније спровела мера штедне артикала који се нису могли наћи у земљи. Пописане су све резерве које је требало употребити за снабдевање војске и болница али и за издржавања око 600 породица које су остале без средстава за живот јер је за потребе рата мобилисано радно способно мушко становништво до 40 година старости. Поред тога, из појединих породица су у војску одлазиле и жене. Тешка ситуација принудила је нове власти да спроведу и одговарајуће мере. Нова власт је преузела електричну централу, млин и остале установе које су биле неопходне за ратну производњу. Како би се спречила глад, пшеница је набављана из добровољних прилога, откупом и разрезом. Ове активности дале су резултата, а војска и становништво у пиротском крају су избегли глад. Принудни разрез погодио је имућнија домаћинства, а и поред добровољних давања, дошло се до великих новчаних средстава потребних за набављање неопходног материјала за војску и становништво.⁵²

Обнова Пирота и околине одвијала се на свим пољима. Прва пиротска омладинска радна бригада, коју су чинили раднички батаљони, формирана је 18. марта 1945. У погледу културно-образовне делатности, у Пироту и Нишавском срезу је већ у јануару 1945. радило 56 школа са 166 одељења. Ове школе биле су центри за искорењивање неписмености што је био задатак нових власти. Поред ових аналфабетских течајева организовани су и виши просветни течајеви, као и курсеви народног и здравственог образовања. О проблемима школе, наставе и образовања у Пироту говорили су учитељи

50 ИАП, Пирот и околина у НОБ-у 1941-1945, к. 9, *Команда подручја Пирот – Пов. бр. 164 од 5. марта 1945. год.*

51 ИАП, Пирот и околина у НОБ-у 1941-1945, к. 9, *Команда места Пирот, Пов. бр. 85 од 21. III 1945. г.*

52 ИАП, Пирот и околина у НОБ-у 1941-1945, к. IV, *Планови и извештаји ревизије, документ без сигнатуре, 11–12.*

на конференцији која је одржана 30. и 31. јануара 1945. у Пироту. Напоре за отварање прве народне читаонице дала је и омладина УСАОС-а (Уједињени савез антифашистичке омладине Србије) која је у првим данима по ослобођењу прикупљала књиге. Аматерско позориште у Пироту је већ у сезони 1944/45. постало институција у којој су се стицала знања о култури и образовању, нарочито у гостовањима ван града. У Пироту су гостовале и бројне екипе, а једна од њих је био и ансамбл софијског Народног позоришта који је боравио у Пироту у фебруару 1945. Посебан значај придавао се и физичкој култури. Прва спортска конференција одржана је 24. новембра 1944, а на њој се дискутовало и одлучивало о поновном оснивању, омасовљењу и раду спортских секција, фудбалских клубова „Победа“ и „Омладинац“ итд.⁵³

Завршетком Другог светског рата у Југославији 15. маја 1945. у Пироту, Бабушници и Цариброду наступило је време обнове земље као и нових борби и искушења у спровођењу социјалистичке револуције у Југославији.

53 Петар И. Козић, *Путевима револуције: прилог за проучавање радничког и народноослободилачког покрета у Пироту и околини*, Пирот 1965, 93–94.

Summary

Igor Rakić

LIBERATION PIROT IN SEPTEMBER 1944

This paper presents the liberation of Pirot, Babusnica, and Caribrod (modern-day Dimitrovgrad) in World War II. The research was based on unpublished primary sources from the Historical Archives in Pirot followed by the relevant bibliography and secondary sources.

In March 1941 Bulgaria joined the Axis. Following the Anti-Axis demonstration in Yugoslavia on March 27th (i.e. Yugoslav coup d'état), Hitler decided to punish the Kingdom of Yugoslavia for disloyalty. A war between Yugoslavia and Germany escalated on April 6th when Germany conducted an unrestricted air raid on Yugoslav cities and military infrastructure. German forces struck from Bulgaria and, soon after that, annexed Austria thus overrunning the already dissolved Yugoslav multinational army. The military operations ended on April 17th when the representatives of the Royal Yugoslav Government signed an unconditional surrender of the Royalist Army.

The withdrawal of German forces from present-day south-east Serbia was followed by the Bulgarian occupation. Shortly after it, the Bulgarian fascist government started to implement an assimilation policy according to which south-east Serbia was regarded as an ancient Bulgarian territory "which was stolen by Serbs". Followed by a German attack on USSR, a communist-led movement started uprising against the occupation of Yugoslavia. Pirot region was annexed by Bulgaria and became a part of the Bulgarian Empire of Boris I. The Bulgarian authority used both Bulgarians and Serbs to govern Pirot and the surrounding areas. During the Bulgarian occupation a huge number of atrocities over Serbian population were committed. In the summer of 1944 the tide of war in Europe turned in favor of the Anti-Hitler coalition. In September 1944 a Soviet offensive against Romania drove the Red Army to the Bulgarian border. In Pirot, Babusnica, and Caribrod the partisan movement became stronger and started final preparations for the liberation and expulsion of Bulgarian occupation forces. After negotiations, Pirot was liberated without fight. Low intensity fight preceded the liberation of Babusnica and Caribrod but eventually they were liberated without major battles. A new pro-communist administration was formed which conducted a number of actions on mobilization of manpower, solving elementary survival problems, taking power and declaring a socialist revolution. By the end of war, Pirot, Babusnica, and Caribrod took part in the liberation of Yugoslavia on May 15th 1945.